

डाळिंब पिकाबद्दल वारंवार विचारलेले

प्रश्न ३०-४०

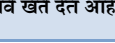
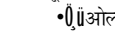

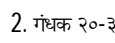

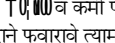
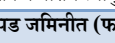
निर्मिती

- उती संवर्धन, हार्डवुड कर्टिंग आणि गुटी कलम यापैकी कोणत्या पद्धतीची रोपे अधिक चांगली **
योग्य रितीने (बायोहार्डनिंग) हार्डनिंग केलेली व शास्त्रीय पद्धतीने देखभाल केलेली उती संवर्धन पद्धतीची रोपे अधिक योग्य आहेत.
- तेलकट डाग रोगाला जास्त बळी पडतात हे खरे आहे का **
उती संवर्धित रोप हे रोगमुक्त आहे तर रोगप्रतिकारक नाही % म्हणून उती संवर्धित रोपाचे मातृवृक्ष रोगांना जितके बळी पडेल तितकेच रोप सुद्धा बळी पडेल. नुकताच तेलकट डागाची लागण नालेल्या हार्डवुड कर्टिंग आणि गुटी कलमयुक्त रोपांची लागवड उती संवर्धित रोपे असलेल्या बागेजवळ केली तर उती संवर्धित बागेवर रोगाचा फेलाव होतो.
- नवीन भागांमध्ये >100 बाची लागवड करावयाची असेल तर कोणत्या प्रकारच्या रोपांची शिफारस केली जाते ?**
नवीन भागांत किंवा डाळिंबाच्या बागा नसलेल्या भागात उती संवर्धित रोपांची लागवड करावी. नवीन भागांमध्ये तेलकट डाग रोगाच्या जिवाणूंचा प्रादुर्भाव न होण्यासाठी उती संवर्धित रोपे महत्वाची भूमिका बजावतात. पारंपारिक पद्धतीने तयार केलेल्या रोपांमध्ये रोगप्रस्त बागेत रोपे तयार केल्यास रोगाच्या जिवाणू (नॅथोमोनास) चा प्रादुर्भाव हा गुटी आणि हार्डवुड कर्टिंग कलमांच्या डोळ्याजवळ होतो व वाढत जातो.
डाळिंब लागवडीच्या भागात जेथे तेलकट डाग रोगप्रस्त बागा १-२ किमी अंतरावर असतील तेथे गुटी किंवा हार्डवुड कर्टिंगयुक्त रोपे लावावीत.
- उती संवर्धित डाळिंबाच्या फळांची साल पातळ असल्यामुळे फळांमध्ये साठवण क्षमता कमी आहे का **
मातृवृक्षाच्या फळाची साल जेवढी जाड असेल तेवढीच उती संवर्धित/गुटी/ हार्डवुड कर्टिंगने तयार केलेल्या फळांचा साल असेल. मातृवृक्षाप्रमाणेच फळाची तोडणी योग्य पक्वतेला केली तर सालही तेवढीच जाड राहते.
- निर्यातीसाठी उती संवर्धित डाळिंबाचा स्वीकार केला जात नाही हे खर आहे का **
बरेच शेतकरी फळांचा एकसारखा आकार, रंग, चकाकीपणा या गुणामुळे उती संवर्धित डाळिंबाची निर्यात करून चांगला बाजारभाव मिळवत आहेत. विशिष्ट व्यवस्थापन ठीक राबवून योग्य पक्वतेला फळांची तोडणी केल्यास ह्या अडचणी भासत नाहीत.
- डाळिंबातील कोणते रोग, रोगप्रस्त रोपांद्वारे पसरतात.**
तेलकट डाग रोगाचा प्रसार गुटी किंवा हार्डवुड कर्टिंगयुक्त कलमांचे >100 यातील ताज्या जखमांद्वारे होतो आणि मर रोगांच्या जीवांचा प्रसार (बुरशी, किटक, सुजकृमी आदी) निर्जंतुक न केलेल्या मातीद्वारे होतो.
- पॉट मिक्चर (पिशवीतील मिश्रण) निर्जंतुक करण्याची पद्धत सांगा.**
ओल्या मातीला बाष्पीभवनाच्या 100°C तापमानाला १ तासासाठी असे सलग ३ दिवस निर्जंतुक करावे ज्यामुळे मातीतील सर्वच सूक्ष्म जीवांचा नाश होतो. (ह्या प्रक्रियेला तिन्डला-शेन असे म्हणतात)
- डा. सं. के. संस्था रोपांचा पुरवठा करते का \ जर होय, तर उती संवर्धन, किंवा गुटी, हार्डवुड कर्टिंग पैकी कोणते \ कृपया रोपे बुकींग ची प्रक्रिया व दर सांगा.**
मोठ्या प्रमाणात रोपे निर्मित करून पुरवठा करण्यासाठी खाजगी भागधारकांमार्फत तंज-गान विक्रम न. डा. सं. के. ही संस्था बायोहार्डनिंगयुक्त उती संवर्धित (बेनेफिशियल मायक्रोबद्धारे हार्डनिंग केलेली रोपे) रोपांचा पुरवठा करते (उदा. ए. यु. गुगळे अॅग्रो बायोटेक, अहमदनगर) ३१ जुलै २०१६ पर्यंत रोपे वाहतूक वगळता २६ प्रति/रोपे एवढा दर आहे. ह्या संस्थेच्या पत्त्यासाठी www.nrcpomgranate.org ह्या संकेत स्थळावर भेट द्या.
- तुम्ही चांगल्या पारंपारीक रोपवाटीकेचे आणि उती संवर्धन पद्धतीने रोपे निर्मिती करणाऱ्या कंपन्याचे पत्ते देवू शकता का **
आम्ही प्रमाणित करणारी संस्था नसून आमच्या सर्वेक्षणातील काही रोपवाटीकांचे पत्ते सुचवू शकतो त्यासाठी आमच्या कार्यालयातील संबंधित शास्त्रज्ञाशी संपर्क साधावा. जैन इरिगेशन संस्था मर्या. जळगाव, एच.यु. गुगळे अॅग्रो बायोटेक अहमदनगर एबीसी बायोटेक पुणे आणि कैडिला फार्मास्युटिकल, अहमदाबाद ह्या संस्था उती संवर्धित रोपांची उत्पादन व वितरण करतात. (ह्या उत्तराचा अर्थ आम्ही संस्थांना एन्डोर्स करतो असे नाही)
- शेतकरी स्वतःची रोपे स्वतः तयार करू शकतो का **
जर तुमची बाग व सभोवतालच्या १ किमी अंतरावर बागा तेलकट डाग मुक्त असतील आणि तुमच्याकडे पॉलिहाउस किंवा शेडनेटची सुविधा असेल तर तुम्ही स्वतः गुटी किंवा हार्डवुड कर्टिंग पद्धतीने रोपे निर्मिती करू शकता.
- रोपे खरेदीपूर्वी मी कोणत्या महत्वाच्या बाबी विचारात घ्यायला हव्यात.**
जेथे तंतोतंत प्रमाणीकरण व विक्री प्रक्रीया राबवली जात नसेल, अशी शिफारस करण्यात येते की तेथील रोपे घेण्यापूर्वी विशेषतः जुन ते ऑक्टोबर महिन्यात मातृवृक्षाची व ५-८ महिने वयाच्या रोपांची तपासणी करावी, कारण नव्या रोपांमध्ये तेलकट डागाची लक्षणे दिसून येत नाहीत. दुसरे असे की, रोपवाटीकेमध्ये पिशवी भरण्यासाठी वापरत आलेली माती निर्जंतुक केलेली असावी. आणि रोपांची वाढ सशक्त असावी. असाही सल्ला देण्यात येतो की, भरपूर >100, 2-३ महिने वयाची गुटी कलमे किंवा पिशवीमध्ये ५ ते ६ महिने वय असलेली कलमे विकत घ्यावीत. उपलब्ध असल्यास बायोहार्डनिंग केलेली रोपे प्राधान्याने घ्यावीत.
- रोपांद्वारे कोणत्या रोग व किडीचा प्रादुर्भाव बागेमध्ये होतो **

	प्रामुख्याने तेलकट डाग, बुरशीजन्य मर आणि सुजकृमी ह्या रोगांचा प्रादुर्भाव होतो व किटकांचा प्रादुर्भावित रोपांद्वारे व पिशवीतील मातीयुक्त मिश्रणाद्वारे प्रसार होतो.
	नवीन बागेची लागवड
13.	नवीन बाग लागवडीसाठी योग्य वेळ कोणती \ (७/१०/००/००) नाल्यानंतर जव्हा मातीत पुरेसा ओलावा असतो व तापमान देखील कमी असते ती वेळ लागवडीस योग्य. ह्या कालावधीत लागवड केलेले रोपाचा विसंगुळीत पुढील पावसाळ्या पर्यंत नाड मजबूत होतः म्हणून पावसाळ्याआधी लागवड केल्यास नवीन रोपाच्या कोवळ्या फांद्या तेलकट डाग रोगाला लवकर बळी पडतात व अन्य रोगांच्या फेलाव हा पावसाळ्याआधी लागवड करावी.
14.	नवीन रोगमुक्त बागेच्या लागवडीपासुन ते स्थापनेपर्यंत काय काळजी घेतली जावी. पहिली गोष्ट म्हणजे निवडलेली जमिन डाळिंबासाठी योग्य आहे किंवा नाही. हे पडताळून पाहवे. डाळिंब पिकासाठी निचऱ्याची मुरमाड जमिन योग्य. काळी जमिन लागवडीसाठी टाळावी किंवा लागवडीसाठी सुधारणा करावी. अन्नद्रव्यांची उपलब्धता, सामी, आम्लधर्मीपणा इ. बाबी मृदा परिक्षणातून तपासून घ्याव्यात. पारदर्शक पॉलिथीन कागदाच्या सहाय्याने आपल्याकडील उन्हाळ्याच्या दिवसात सहा आठवडे जमिन नाकून ठेवून निजंतुक करून घ्यावी. लागवड करावयाची खडे उन्हाळ्यात २ महिने उघडी ठेवून निजंतुक करून घ्यावीत. खुंटापासुन २ फुट रुंदी असलेल्या व जमिनीपासुन १ फुट उंच असलेल्या गादी वाफ्यावर नाडे लावावीत. खडुयांची खोली जर ३ फुट पेक्षा कमी असेल तर नाडे खडुयात लावावीत. पावसाळा सुरु नाल्यावरच लागवड करावी पावसाळ्याआधी लागवड करू नये. नवीन बाग लागवडीपूर्वी अफ्रिकन नॅडू, ताग, धेंचा, स्वीटकोर्न, ज्वारि, किंवा, गहू, आदी पिके घेतल्या फायदेशीर आहे. हिरवळीच्या खतांची पिके जसे ताग, धेंचा (सेसबानिया) फुलधारणापूर्वी जमिनीत गाडावेत व ते ८-१० फुट उंच बांधून घ्यावे. (७/१०/००/००) लागवड करतांना उत्तम सेंद्रिय खतांचा व जैविक खतांचा वापर करावा. लागवडीसाठी रोगमुक्त (तेलकट डाग व मर) (७/१०/००/००)
	उत्पादन
15.	फळ धारणेसाठी नाडाचे योग्य वय काय \ असा सल्ला देण्यात येतो की, नाडाचे वय ३ वर्ष नाल्यानंतरच (बहार) फुलधारणा करावी. असे असले तरीही जर (७/१०/००/००) वाढ जोमात असेल तर २ वर्षांनंतरही बहार घेता येतो.
16.	डाळिंबामध्ये फुलधारणेसाठी कोणता बहार/हंगाम योग्य आहे \ (७/१०/००/००) नाड आहे पण बहार धरणे हे त्याच्या उष्ण कटीबंध शीतोष्ण कटीबंध क्षेत्रावर अवलंबून आहे व तसेच पाण्याच्या उपलब्धतेवर अवलंबून आहे म्हणून पावसाळ्यातला बहार फुलधारणा मे-जून मध्ये घेतला जातो त्याला मृग बहार म्हणतात हिवाळ्यातला बहार सप्टेंबर- ऑक्टोबर मध्ये घेतला जातो त्याला हस्त बहार म्हणतात उन्हाळ्यातला बहार (फुलधारणा) जाने-फेब्र. मध्ये घेतला जातो त्याला अंबिया बहार म्हणतात. जर जी बाग तेलकट डाग रोगग्रस्त भागात येत असेल त्या बागेत किमान २ ते ३ वर्षे हस्त बहार घ्यावा.
17.	फुल धारणेसाठी कोणता बहार/ हंगाम अत्यंत फायदेशीर आहे व का ? जर आपल्या बागेमध्ये काही गंभीर समस्या नसतील तर पावसाळ्यात हंगाम (मृग बहार) आणि उशिराचा अंबिया बहारांमध्ये चांगली फुल व फळधारणा होते, त्याचबरोबर उच्च गुणवत्ता व भरपूर फळ संख्या असते म्हणून अधिक किंमत मिळून भरपूर नफा राहतो. असे असले तरी हस्त बहारातील पिके हे चांगले असते कारण; किड व रोगांचा प्रादुर्भाव कमी असतो; म्हणून फवारण्या कमी बसतात, चांगला रंग येतो व उत्तम टी.एस.एस. तरीसुद्धा उशीराचा पावसाळ्यात (ऑक्टोबर) हस्त बहारातील फुल फुलधारणा उशीरा होते. त्यामुळे फळे तोडणीही उशीरा (मार्च) होते त्याला परिणाम मिळणाऱ्या बाजार भावावर (७/१०/००/००) मे ते ऑगस्ट महिन्यात डाळिंबाचा बाजार भाव कमी नालेला असतो, म्हणून बहुतेकदा सप्टें. ते मार्च चांगला भाव असतो.
18.	डाळिंबाच्या बागेत फुलधारणेचे नियमन कसे करावे \ ज्या बागेला पुरेपूर विश्रांती आणि ताण मिळाला असेल, त्या बागेत चांगली फुलधारणा होते. हलक्या जमिनीसाठी फळ काढणीनंतर २-३ महिन्याची विश्रांती दिली पाहीजे त्यापाठोपाठ १ महिन्याचा ताण दिला पाहीजे तसेच काळ्या जमिनी साठी १.५-२ महिन्याचा ताण आवश्यक असतो. विश्रांती काळात- फुलकाढणीनंतर लगेच बागेतील गुंतागुंत नालेल्या, वाळलेल्या फांद्या आणि (७/१०/००/००) नाडाला नजाशिवाय खतांचा शिफारस माजेच्या एक तृतीयांश मात्रा घ्यावेत, नंतर अन्नद्रव्यांचा पुरवठा होण्यासाठी व नाडे जतन होण्यासाठी नियमितपणे पाणी द्यावे. ताण काळात- जोपर्यंत नाडाची पाने पिवळी आणि पडत नाहीत, तोपर्यंत पाणी देणे बंद करा. ओलावा नियमित ठेवण्यासाठी गरजेपुरताच द्यावे. भारी जमिनीत ताण वाढवण्यासाठी (७/१०/००/००) मुळे खूप्याच्या सहाय्याने उघडी करावीत. १०-१५ cm लांबपर्यंत फांद्यांची हलकी छाटणी करावी त्यानंतर ताणाच्या तीव्रतेनुसार पानगळ करण्यासाठी इथेफॉन ३९% @ १-२ मि.ली./ली. फवारावे. जेवढा जास्त ताण मिळेल तेवढी इथेफॉनची मात्रा कमी लागेल. जेव्हा सर्व पाने गळाली असतील, तेव्हा फुलधारणेसाठी इथेफॉन ०.५ मि.ली./ली. पुरेसे असेल. इथेफॉन सोबत डीएपी ५ ग्रॅ./लि वापरले असता, चांगला परिणाम होतो. पानगळ करणे म्हणजे समप्रमाणात फुलधारणा होणे. जर सर्व गोष्टी सूरळितपणे केल्या तर २२-२८ दिवसात आणि पानगळीच्या ४५ ते ५० दिवसात फुलधारणेला सुरुवात होते.
19.	हस्त बहारमध्ये फुलधारण कशी वाढवावी \ पाऊस थांबल्यानंतर २०-३० दिवस सिंचन बंद करा. इथेफॉन ३९% @ २.५ मि.ली. + DAP @ ५ ग्रॅ./ लि. च्या सहाय्याने पानगळ करावी. पानगळ केल्यानंतर हे संप्रेरक २१-२८ दिवसांनी नॅथॉलीन अॅसेटीक अॅसिड @ १ ग्रॅ./१०० लि. (१० पी पी एम) ने फवारणी करावी किंवा प्लॅनॉफिक्स ४% @ २२.५ मि.ली./१०० लि. गरज असल्यास NAA ची दुसरी फवारणी ७-१० दिवसानंतर घ्यावी. नॅथॉलीन अॅसेटीक अॅसिड हे फुलधारणा वाढवण्यासाठी उपयुक्त आहे. नॅथॉलीन अॅसेटीक अॅसिड हे २-४ मी.लि. इथेनॉल मध्ये विरघळून आणि १०० लि. पाण्यासोबत (७/१०/००/००)

20.	पानगळीनंतर जोरदार पावसामुळे फुलधारणा नालीच नाही. पानगळ करून २ महिने नाले काय केले पाहिजे \
	जोरदार पावसामुळे जमिनीत (मुळ्यांच्या भागात) जास्त प्रमाणात ओलावा तयार नाला. परिणामी, नाड जास्त प्रमाणात पोषकतत्त्वे घेते आणि पोषकतत्त्वे आणि संप्रेरकांचा असमतोल निर्माण होतो, त्यामुळे नाडाची अतिरिक्त वाढ होते व फुलधारणा कमी होते किंवा होत नाही अशी परिस्थिती काळ्या जमिनीत जास्त होते. पावसांनंतर गरज नसल्यास सिंचन करू नये. जर अशी परिस्थिती वारंवार होत असेल तर बहारात बदल करावा व काळ्या जमिनीतील निचऱ्याची सुधारणा करावी.
21.	डाळींबात एका नाडावर किती फळे घेतली पाहिजे \
	नाडाच्या नात्याशिवाय बहार घेवू नये. तिसऱ्या वर्षापासून दरवर्षी एकच बहार घ्यावा. पहिले पिक घेताना नाडाचा घेर आणि सद्दता नुसार ४०-६० ग्रॅम नाड घ्यावीत. (नाडाचे वय ३ वर्षे) दुसरे पिक घेताना ६०-८० ग्रॅम (नाड वय ४ वर्षे) आणि तिसरे पिक घेताना ८०-१०० ग्रॅम (नाड वय ५ वर्षे) नंतर जेव्हा नाड ६ वर्षांचे किंवा अधिक असेल तुम्ही १००-१५० ग्रॅम नाड घेऊ शकता.
22.	नाड्या बागेत चांगली फुलधारणा/ फ्रुट सेट नाली आहे पण सर्व फुले/ फळे गळून खाली पडत आहेत का \
	सुरुवातीला ८०% नर फुले येतात. नर फुले परागीभवनासाठी असल्याने परागीभवनांतर गळून पडतात. राहिलेली उभयलिंगी फुले देखील परागीभवना अभावी गळून पडतात. हे नैसर्गिक म्हणून काळजी करण्याची गरज नाही. काही वेळा फलन नालेली फुले/फळे फुलताना २-४ आठवड्यांपर्यंत गळतात २-४ डायक्लोरोफिनॉक्सी अॅसेटिक अॅसीड (२,४ D) हे संप्रेरक १० पीपीएम या प्रमाणात फवारल्यास गळ थांबते. गरज असल्यास दुसरी फवारणी ३-४ आठवड्यांनंतर करावी
23.	कमी/ फुल धारणा होत नाही. काय कारण असेल \ आणि यावर मात कशी करावी \
	अयोग्य छाटणी आणि असंतुलीत पोषणामुळे (उच्च नायट्रोजन व कमी फॉस्फोरस) संप्रेरकीय असंतुलन होते, परिणामी कमी/फुल धारणा आणि फळधारणा होते किंवा होतच नाही. जास्त नालेली नवाची मात्रा अतिरिक्त सिंचन देऊन निचरा करू शकतो. फुलधारण वाढविण्यासाठी फुलधारणेच्या आधी विद्राव्य स्फुरदचे फर्टिगेशन करू शकतो. पुरेशा प्रमाणात सेंद्रिय खते टाकल्यास सुक्ष्मजीव क्रियाकलाप होऊन जमिनीतील पोषणद्रव्ये विद्राव्य होतात व नाडाला शोषून घेणे सोपे होते, तसेच मातीचा सामु राखण्यासाठी मदत होते. सूर्यप्रकाश, तापमान, आणि आर्द्रता आणि इतर घटकसुद्धा फुल व फळधारणेसाठी जबाबदार ठरतात. सूर्यप्रकाश, तापमान ३५°C पर्यंत, कमी सिंचन आणि मध्यम आर्द्रता फुल व फळधारणेसाठी उत्कृष्ट असतात. जरी डाळिंबाच्या नाडावर सर्व प्रकारची फुले असली तरी परस्पर परागीभवनामुळे (मध माशी, वार यामुळे होणारे) फुलधारणा व फुलाची गुणवत्ता सुधारते.
24.	चांगली फुलधारणा आणि फुलधारणा साठी मी काय करावे \
	प्रश्न क्र. १७, १८, १९ & २० पहा.
25.	पानगळ करून २-३ महिने नाले परंतु फुलधारणा नालीच नाही, मी परत इथरेल ने पानगळ करावी का \
	एथोफोन (रासायनिक नाव-ethophon ३९% SL) हे एक संप्रेरक आहे. कधीही संप्रेरकांची फवारणी जास्त प्रमाणात करू नका, त्याचे नाडावर प्रतिकूल परिणाम होतात, परिणामी वाढीवर नकारात्मक परिणाम दिसू लागतात. असंतुलीत पोषण आणि सिंचनामुळे काही संप्रेरके, कर्ब-नज किंवा इतर पोषकतत्त्वे असंतुलित होतात परिणामी फुलधारणेला चाप लागतो. सेंद्रिय खते/स्लॉर इ. चा वापर आणि २ सुक्ष्मअन्नद्रव्यांच्या फवारण्या कराव्या ज्यामध्ये ZnSO ₄ @0.3%, MnSO ₄ @0.6% Boric acid (17% B) @0.६% or सोल्युबोर (२०% B) हे एका महिन्याच्या अंतराने २ ग्रॅ/ल. ने घ्या. NAA ची फवारणी प्र. क्र. १९ प्रमाणे करावी.
26.	फळधारणा कमी वाढवावी \ जास्त उभयलिंगी फुले (शेतकरी ज्यांना मादी फुल म्हणतात) कसे मिळवावेत \
	सेंद्रिय खतांचा वापर करा. (वर्षातून दोनवेळा) ZnSO ₄ @0.3%, MnSO ₄ @0.6%, Boric Acid (१७% B) @०.६% आणि Soluber (20% B) @ 0.5% ग्रॅ/ल. फुले येण्याच्या आगोदर पानगळीच्या १५-२० दिवसांनंतर जेव्हा नवीन पालवी येते तेव्हा NAA ची फवारणी प्र. क्र. १९ नुसार, गरजेनुसार करावी
27.	सनस्काल्ड कसे टाळू \
	उन्हाळ्यामध्ये सनस्काल्ड ही अडचण उद्भवते. जास्त सनस्काल्ड हे फळांच्या बाह्य आवरणवरील आढळतात. सनस्काल्ड टाळण्यासाठी छाटणी अशा पध्दतीने करा की फळे पानाखाली नाकली जातील. बागोला वेळेवर पाणी पुरवा जेणेकरून सनस्काल्ड टाळता येईल. बॅगिंग किंवा फळाना नाकणे हा उत्तम पर्याय आहे. बटर पेपर बॅग किंवा चांगल्या प्रतीचे नॉन ओव्हन पॉलिप्रोपीलीन बॅग वापरा.
28.	काही दाणे ना तपकिरी रंग येतो \ उपाय काय \
	याला एरिल ब्राउनिंग किंवा आंतरिक बिघाड म्हणतात. उन्हाळ्यामध्ये असे होते. असे अतिपक्व फळामध्ये होते. त्यामुळे वेळेवर तोडणी करा. पोषक द्रव्यांच्या अभावामुळे जास्त फेलाव होतो; म्हणून सर्व अन्नघटकांच्या मात्रा ह्या शिफारशी प्रमाणेच घ्याव्यात.
29.	दाण्यांना गडद लाल रंग येण्यासाठी कोणती पोषक द्रव्ये आणि हवामान लागते \
	दिवसा उष्णता व रात्री थंडी त्याबरोबर जास्त आर्द्रता हे फळांना व त्यामधील दाण्यांना लाल रंगा येण्यास मदत करतो. शिफारस करण्यात येते की, जर तेव्हा आणि इतर रोगांचा प्रादुर्भाव नसेल तर मृग बहार योग्य आहे दाण्यांचा रंग सुधारण्यासाठी पोटॅशियम हायड्रोजन फॉस्फेट (KH ₄ PO ₄) @ १० g/lit. १५ दिवसांच्या कालावधीनंतर फवारल्यास फरक दिसून येतो.
30.	मोठे आकाराचे फळ आणि गडद लाल साल आणि दाणे आदी गुणवत्ता असणाऱ्या फळांना कोणत्या पोषक द्रव्यांची गरज असते \
	फळांचे आकार वाढीसाठी लागणारे पोषक द्रव्ये- स्फुरद, मॅग्नीज, निक. फळ वाढीसाठी KH ₂ PO ₄ @10 g/lit. & MnSO ₄ @ ६ g/lit. यांची तीन वेळेस पंधरा दिवसांच्या अंतराने फवारणी करावी. पालाश विरघळणारी जैविक खते ज्यामुळे मातीतील पालाश वाढण्यास मदत होते तेही फळांचा आकार वाढवण्यात मदत करतात. Boric acid @ ०.२५% च्या तीन फवारण्या कराव्यात त्यापैकी कळी येण्याच्या आधी एक फवारणी आणि उरलेल्या दोन फवारण्या ३० दिवसांच्या अंतराने फळ धारणेनंतर केल्याने फळांचा आकार वाढतो व उत्पादनात वाढ होते. मातीतील Ca च्या मदतीने फळांचा रंग गडद येतो. आंबे बहारातील फळांना बटर पेपर किंवा पॉलीप्रोपीलीन नॉन woven पिशव्या वापरल्याने फळांचा रंग गडद होण्यास मदत होते. 0.3% फेनिक सल्फेट फवारणीतून आणि विद्राव्य खत म्हणून EDTA निक दिल्यास लाल रंग येतो व उत्पादनात वाढ होते.

31.	रा. डा. सं. कें. ने डाळिंबाच्या कोणत्या नवीन जात तयार केल्या आहेत \
	खाण्यासाठी आणि प्रक्रियेसाठी दोन संकरीत जाती आणि दोन जाती अनारदाना यासाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी बहुविविध चाचण्या होण्याच्या प्रक्रियेत आहेत. त्यांचा चांगला निकाल हाती आल्यावर ते वाण प्रसारित केले जातील.
32.	सुपर भगवा हा भगवा पेक्षा वेगळा कसा आहे \
	म.फु.कृ.वि. राहुरी नुसार सुपर भगवा हे भगवापेक्षा १५-२० दिवस लवकर परिपक्व होते. आणि भगवापेक्षा त्यांचा आकार आणि रंग चांगला आहे. रा.डा.सं.कें. येथे ०३/०४/२०१५ भगवाचे पहिले पिक घेतले जात आहे.
33.	भारतातील वंडरफुल जातीच्या योग्यते \
	USA मधील वंडरफुल हे एक प्राचीन डाळिंबाची जात आहे. त्याच बऱ्याच विविधता दिसून येतात. शीत व गरम कटीबंधीय वाण (वंडरफूल, पोंमवंडर, अली वंडरफूल, ईन्झायली वंडरफुल पी.जी. १०१-२ इ) उष्णकटीबंधीय वाणामध्ये भारताच्या उष्ण व शुष्क आणि मध्यम शुष्क भागात फुलधारणा होत नाही. म्हणून त्याय क्षेत्रांमध्ये हे वाण ± यदेशीर नाही.
34.	वंडरफूल हे भगवापेक्षा उत्कृष्ट आहे का \ किंवा कट डग रोगाला प्रतिकारक आहे का \
	भारतीयाना गोड चवीचे आणि मऊ दाणे असलेल्या भगवाची फळे आवडतात. त्यामुळे भारतीय बाजारपेठेत वंडरफुल योग्य नाही. रा.डा.सं.कें. मधील वंडरफुल ची -०६२३/०००७-नाली पण अजूनही फुले लागली नाहीत. परंतु त्या -नाडांची पाने तेलकट डग रोगाला मोठ्या प्रमाणात बळी पडतात.
35.	डाळिंब लागवडीतील अंतर किती असला पाहिजे \
	शिफारशीनुसार ४-५ मी (१५फु) X ३मी (१०फु) प्रति एकर २९६ -०६३ बसतात. रा.डा.सं.कें. मध्ये सधन लागवडीचा प्रयोग चालू आहे.
36.	डाळिंबाच्या बागेत कोणती आंतरपिके घ्यावीत आणि कोणते घेऊ नयेत \
	ताग व इतर हीरवळीची खते असलेली पिके डाळिंबामध्ये आंतरपिक म्हणून घ्यावीत. नंतर ही पिके जमीनीमध्ये गाडावीत. त्यामुळे मातीतील फायदेशीर असणारी सुक्ष्मजीवांची संख्या वाढते व जमिनीचा पोत सुधारतो. मका, गहू, ज्वारी, बाजरी, वाटाना ही पिके घेतल्याने सुजकृमींची संख्या कमी होते. सुजकृमींचा प्रादुर्भाव नालेल्या बागेत अफ्रीकन -०६३ (वाण-पुसा बंस्ती गॅटा) ची लागवड करावी. चांगल्या परिणामांसाठी हे पिकसलग ६ ते ७ महिने ठेवावे. आंतरपिकम्हणून कांदे, टमाटे, मिर्ची, वांगे, बटाटे, कॅप्सीकम, गाजर, हरभरा, उडीद, तुर, कुलथी, राजमा, सोयाबीन, वेलवर्गीय पिकांमध्ये- काकडी, टरबुज, खरबुज, फुलांमध्ये- जरबेरा, ग्लॅंडीओलस, ही सुजकृमी वाढवतात म्हणून ही पिके घेणे टाळावे. वेलवर्गीय पिकांमुळे किटकांचा प्रादुर्भाव वाढतो त्यामुळे अनेक रोगांचा सुक्ष्म -०६३/०००७/०००७; म्हणून ते आंतरपिकम्हणून टाळावेत. त्याचबरोबर फळपिके, पालेभाज्या आणि फुलपिके यात फुलकिडीचा प्रादुर्भाव सातत्याने होत राहतो ; म्हणून ही पिके घेणे टाळणे पालेभाज्या व फुलपिकांमध्ये अनेक किटकांच्या सुप्त अवस्था जतन होतात म्हणून ही पिके आंतरपिक म्हणून टाळावीत.
37.	फुलधारणा आणि फळधारणेसाठी छाटणीची योग्य पध्दत कोणती \ छाटणी वर्षातून किती वेळा करावी \
	योग्य घेर व्यवस्थापणेसाठी आणि फळ धारणेसाठी वर्षातून दोन वेळेस छाटणी करावी. i) काढणी पश्चात लगेचच मुख्य छाटणी करावी. ii) फुलांच्या नियमिततेच्या काळात हलकी (१०-१५ सेमी करून) छाटणी करावी. पावसाळयात छाटणी करू नये. -नाडांच्या उंचीनुसार जमीनीपासून वरील भागात ३०-६० आठ्वरील सर्व फांद्या काढून टाकण्यात. खी \ छाटणी नेहमी टाळावी, मागील वर्षांच्या वाढणीनुसार विश्रांती अवस्थेत छाटणी मर्यादित करावी. -नाडाच्या चोहोबाजूंनी प्रत्येक वर्षी नवीन फांद्या येऊ द्याव्यात.
38.	नाडाच्या फळाची तोडणी केव्हा करावी \
	डाळिंबाचे फळ हे नॉन क्लायमेट्रीक तत्व चे असतात. त्याची तोडणी फळाची पूर्ण परिपक्वता नाल्यानंतर करावी. भगवा या डाळिंबाच्या वाणासाठी परिपक्वता चा काळ सहा महिनाचा असतो तर गणेशासाठी ५ महिने असतो. हा काळ वातावरण आणि व्यवस्थापन पद्धती या गोष्टीवर अवलंबून असतो, हा काळ काही आठवड्यासाठी वेगळा असू शकतो.
39.	विश्रांतीच्या काळात कोणते कामे करावी \
	शिफारस केलेल्या खतांची मात्रा दिली पाहिजे आणि विश्रांतीच्या काळात ठरविक प्रमाणात सिंचन करावे. त्यामुळे विश्रांती अबाधित राहते. छाटणी ही तोडणी पश्चात लगेचच करावी. गरजेनुसार कीड, रोग, व्यवस्थापन वेळापत्रकाचा अवलंब करावा.
40.	नवीन लागवड केलेल्या -नाडाना आकार देणे कधी सुरु करावे \
	सहा ते बारा महिने नंतर किंवा -०६३/०००७-नाल्यावर छाटणी आणि आकार देणे करावे.
41.	नाडाच्या वेगवेगळ्या वया नुसार छाटणीच्या वेगवेगळ्या पद्धती कोणत्या \
	नवीन लागवडीत, बहार घेण्या आधीच्या काळात (२वर्षा पर्यंत) juvenile -नाडामधील आडवातिडव्या जाणाऱ्या फांद्या व वाटरशूट काढावेत. डाळिंबामध्ये छाटणी फुलधारणा व फळधारणेसाठी देखील केली जाते. सामान्यपणे, फुलधारणेसाठी शॅड्याकडच्या उप-५००/०००७-५-६ इंच हलकी छाटणी करावी. फळ तोडणीनंतर, मृत आणि वाळलेल्या फांद्या, आडव्या तिडव्या फांद्या, पान फुटवे इत्यादी ताण संपताना काढावेत.
मृदा आणि अन्नद्रव्य	
42.	आमच्याकडे काळ्या जमिनीत डाळिंबाचे पिक घेण्यासाठी सल्ला मिळेल का ?
	नाही, काळ्या जमिनीत डाळिंबाचे पिक घेण्याचा सल्ला दिला जात नाही. तर तुमच्याकडे पर्यायी जमिनी नसेल तर तुम्हाला भरपूर प्रमाण सॅद्रिय खतांचा उपयोग करावा लागेल तुम्हाला निचऱ्याचीही सोय करावी लागेल. फुलधारणेसाठी तुम्हाला ३ ते ४ महिन्यासाठी पाणी बंद ठेवावे लागेल.

43.	काळी जमीन डाळिंब पिकास योग्य होण्यासाठी मी जमीनीत सुधारणा करू शकतो का ?
	जर काळ्या जमिनीत डाळिंब पिक घेण्याची शिफारस नसली तर तुम्हाला जर का काळ्या जमिनीत हे पिक घ्यायचे असेल तर भरपूर प्रमाणात सेंद्रिय खतांचा (४० किलो/-गाड/वर्ष) वापर करावा दरवर्षी हिरवळीची खते पेटावीत व कुजण्यासाठी पुरेसा ओलावा असतांना ती जमिनीत गाडावीत. असे केल्याने जमिनीतील सच्छिद्रता वाढेल व त्यामुळे जमिनीतील निचऱ्यात सुधारणा होईल. चांगल्या फुलधारणेसाठी काळ्या जमिनीत ३-४ महिन्यांचा ताण देण आवश्यक आहे.
44.	मी सर्व खते देत आहे परंतु तशी नाही. मी काय करावे ?
	तुम्ही तुमच्या जमिनीतील मृदेचा सामु व विद्युत वाहकता तपासून घ्यावी. जर सामु ८.५ पेक्षा जास्त असेल तर तुम्हाला तुमच्या जमिनीतला एक्सचेंजेबल (विनिमय योग्य सोडियमची टक्केवारी) सोडियम परसेन्टेज तपासून घ्यावा लागेल (ई. एस. पी) जर तो १३% अधिक असेल तर ते जमिनीतील सोडीसीटी दर्शविते अशा परिस्थितीत तुम्ही चांगल्या प्रतिके पाणी जमिनीतून भरपूर प्रमाणात वाहू दिल्यावर (लिचिंग) मातीपरिक्षणाच्या अहवालानुसार व जिप्समच्या गरजे नुसार जिप्सम टाकावा. जर जमिन सोडीक नसेल तर तुम्ही उच्च दर्जाचे सेंद्रिय खत/युनिक आम्ल जमिनीत टाकले पाहिजे.
45.	मी मृदेचे प्रसार समजण्यासाठी सोपे उपाय सांगा व बिघाडयुक्त मृदांची सुधारणा करण्याच्या पद्धती सांगा ?
	मातीमध्ये हळूवार हलके पाणी सोडावे व त्याच ओल्या मातीचा हातात ठेकुळ तयार करावा. I) ओल्या मातीचा ठेकुळ तयार न होता मातीचे कण सुटे होवून बोटतुन गळू लागले तर समजावे जमिन वालुकामय/सच्छिद्र आहे व जमिनीत सेंद्रिय कर्ब भरपूर प्रमाणात आहे समजावे. II) जर ओला मातीचा अगदी सहज ठेकुळ तयार नाला व माती चिकट जाणवत असेल तर जमिन चिकट व असच्छिद्र आहे म्हणून जमिनीत ५०% इतकी वाळू व सेंद्रिय III) थोडे खरबोरिन थोडे चिकट व मऊ ठेकुळ जे अगदी सहज फुटत अशी जमिन म्हणजे लागवडीसाठी अतिशय उपयुक्त मानली जाते. जमिनीतील शिफारस केलेली सेंद्रिय व अन्नद्रव्ये पुढील प्रमाणे. i) क्षारयुक्त जमिन- ड्रीपर्सच्या खाली मातीच्या पृष्ठभागावर पांढऱ्या रंगाचे बलय निर्माण नाले म्हणजे जमिनी क्षारयुक्त आहे. अशा जमिनीस पानाच्या विशेषतः कोवळ्या पानांत टोकाकडचा भाग करपतो असे वालुकामय जमिनीतही दिसून येते. अशा जमिनीत भरपूर प्रमाणात चांगले पाणी देवून जमिनीचा पृष्ठभाग उताराच्या दिशेने धुवून काढावा (लिचिंग) आणि लागवड व रब्याच्या उंचवट्यावर न करता मध्यावर करावी. वालुकामय जमिन पोपडा धरते. अशा जमिनी चांगल्या पाण्याने उताराच्या दिशेने धुवून काढावे व मृदा परिक्षण अहवालानुसार ५०% जिप्सम टाकण्याची शिफारस करण्यात येते.
46.	खते देण्याची योग्य पद्धत कोणती ?
	पावसाळ्यात खते रिंग पद्धतीने द्यावीत तर इतर हंगामात ड्रीपरखाली द्यावीत.
47.	फळांमध्ये कॅल्शियमचे प्रमाण वाढण्यासाठी काय करावे ?
	कॅल्शियमरहित जमिनीत 1. पाणी दिल्यानंतर पुर्ण कुजलेले शेणखत पुरेशा प्रमाणात मिसळावे. 2. गंधक २०-३० ग्रा./नाड याप्रमाणे मातीत देवून ते कॅल्शियमविरहित जमिनीत 1. ५०० ग्रा./नाड याप्रमाणे सामु विचारात घेवून घ्यावे.
48.	फळ फुट होवू नये म्हणून कॅल्शियम आणि बोरॉन एकत्र फवारले/ वापरले तर चालेल का ?
	चांगल्या परिणामासाठी बोरॉन हे जिप्सम जमिनीतून देतांना फवारणी केल्यास फळातील कॅल्शियमचे प्रमाण वाढण्यास मदत होते.
49.	मी सर्व अन्नद्रव्ये वापरली असून अद्याप फळ फुगवण होत नाही. फळाची साल माज कठीण जाणवते, मी काय करावे ?
	 की फळाची साल विशेषत आम्लधर्मी सामु मध्ये कॉपरयुक्त किडनाशकांची फवारणी केल्यामुळे फळाची साल कठीण होत जाते. किंवा अतितीव्र उन्हामध्ये व कमी पाणी पुरवठा नाल्यामुळे फळे कडक होतात म्हणून तुम्ही KH_2PO_4 हे १० ग्रा./ल आणि $MnSO_4$ हे ६ ग्र./ल. फुलधारणेच्या ६० दिवसांनंतर १५ दिवसांच्या अंतराने फवारणे त्यामुळे फळ फुगवणीसाठी फायदा
50.	क्षारपड जमिनीत (फर्टीगेशन) ड्रिपद्वारे खते देण फायदेशीर आहे का ?
	क्षारपड जमिनीत फर्टीगेशन टाळावे त्यामुळे नंतर होणारा क्षारांचा संचय थांबेल; कारण विद्राव्य खतांच्या वापरातून क्षारांची निर्मिती होते.
51.	धनभारित सुक्ष्म अन्नद्रव्यांच्या उपलब्धतेसाठी आपण राय-नासियर चा सामु कसा कमी करू शकतो.
	जिप्समच्या कमतरतेनुसार चुनखडीविरहित अल्कधर्मी मातीत जिप्समचा उपयोग करावा व चुनखडीरहित अल्कधर्मी मातीत/जमीनीत गंधकाचा उपयोग करावा त्यामुळे स्थिर/स्थानबद्ध नालेल्या सामु कमी होईल.
52.	नाडांच्या चांगल्या वाढीसाठी क्षारपड जमिनीची सुधारणा कशी करावी ?

	वापरास अयोग्य पाणी व चांगले पाणी २:१ प्रमाण मिसळून क्षारपड जमिनीला सुट-नोन पासुन भिजवून क्षारांचे प्रमाण कमी करावे आणि ६०-७० किल्लो पुर्ण कुजलेलें शेणखत/-गाड जमिनीत मिसळावे. इंग्रजीतील उलटा V आकार क्षारांचा संचय होत नाही.
53.	सुक्ष्म अन्नद्रव्यांचा पुरवठा मातीतुन करता येतो का ? जर जमिनीत विशिष्ट सुक्ष्मअन्नद्रव्यांची कमतरता दिसुन येत असेल तर ती सुक्ष्मअन्नद्रव्ये शेणखतसोबत मिसळावेत आणि हलक्या आद्रतेसह १४ दिवस सावलीत उब येण्यासाठी - गाकुन ठेवावे नंतर सट-नोन मध्ये घावे म्हणजे सुक्ष्मअन्नद्रव्याची तुट भरुन काढता येईल. संयुगात्मक (चिलेटेड) Fe फेरस हा उच्च सामु असलेल्या क्षारपड जमिन सुधारणेसाठी वापरता येतो तर इतर िनिक, मॅंगनीज, कॉपर, बोरॉन हे अति फवारणीतुन दिल्यास ते त्याच्या असेंद्रिय क्षारांसोबत फायदेशीर राहतात जसे अनुक्रमे- िनिक सल्फेट, मॅंगनीज सल्फेट, कॉपर सल्फेट आणि H_3BO_3 .
54.	संयुगात्मक चिलेटेड EDTA िनिक हा असेंद्रिय क्षारयुक्त िनिक पेक्षा अति परिणाम कारक असतो का ? नाही, फवारणीद्वारे देतांना संयुगात्मक EDTA िनिक पेक्षा असेंद्रिय क्षारयुक्त िनिक हे फळातील िनिक वाढवण्यात अतिशय परिणाम कारक आहे ; कारण EDTA रेणुंचा आकार िनिक रेणुंन्ध्रे यापेक्षा मोठा असतो म्हणून तो पानांच्या पृष्ठभागाद्वारे शोषला जावू शकत नाही.
55.	स्तरि देणे फायद्याचे आहे का ? होय स्तरि देणे हे अतिशय फायदेशीर आहे जर ते चांगल्या सडवलेल्या गायीच्या शेणापासुन बनवलेल असेल कारण त्यामुळे वाढीस योग्य अन्नघटक व संजीवकांचे मुळापासुन वहन होण्यास मदत होते. स्तरि बनवण्यासाठी गायीचे ताजे शेण वापरु नये कारण त्यामुळे राय-नॉस्पिअर मधील गतिशीलता कमी होते. त्यामुळे नाडामध्ये तात्पुरती अन्नद्रव्यांची कमतरता दिसु लागते.
56.	सेंद्रीय खतांचा वापर करीत असताना रासायनिक खतांची आवश्यकता आहे का ? होय, अल्पत्रवाढीसाठी रासायनिक खतांची आवश्यकता आहे. जर फक्त सेंद्रीय खतांचा वापर केला तर उत्पन्नामध्ये वाढ करणे कठीण बनते कारण सेंद्रीय खतांमध्ये त्याच्या वजनाच्या तऱ्हेत कमी अन्नद्रव्ये असतात तर रासायनिक खतांमध्ये अधिक प्रमाणात असतात. रासायनिक खते, सेंद्रीय खतांसोबत एकजित दिश्यास उत्पन्नवाढीसाठी योग्य पर्याय ठरू शकतो.
57.	नजाचा अधिक प्रमाणात वापर नुकसानकारक आहे का ? होय, नजाचा अधिक प्रमाणात वापर केल्यास ते िनिक नुकसान िनिक अतिरिक्त प्रमाणात नज दिल्यास नाडाची शाखीय वाढ होऊन ते कमी फुले व फळे निर्माण करते त्यामुळे - गाडे रोग/किड िनिक ते त्या रोगाला बळी पडू शकतात.
58.	कोणती नजयुक्त खते वेगवेगळ्या मुदा प्रकारात वापरली पाहिजेत ? नीम कोटेड युरिया/ चुनखडी युक्त मृदेमध्ये वापर करावा. डाळिंब पिकासाठी अमानियम सल्फेट हे महाग असले तर नजाचा उत्तम स्रोत आहे. चुनखडी विरहीत जमिन/ िनिक अमानियम नायट्रेट (कॅन) ह्या खताचा उपयोग होवू शकतो.
59.	डाळिंब पीकामध्ये नजाचे व्यवस्थापन कसे करावे ? डाळिंबामध्ये नजाचा वापर नेहमी विभागलेल्या माजेत करावा. नाडाच्या वयानुसार १/३ मात्रा फळ काढणीनंतर लगेच द्यावी तर २/३ मात्रा हि संपूर्ण फुल धारणेनंतर ६० दिवसांनी व १२० दिवसांनी समान विभागून द्यावीत.
60.	$ZnSO_4$, $MnSO_4$, बोरीक अॅसिड व जिवाणूनाशकाचा एकजित स्प्रे घेऊ शकतो का ? होय, एकमेकाबरोबर अभिक्रियेशिवाय ते एकजित वापरता येतात.
61.	पालाश समृद्ध मृदेमध्ये पालाश वापरण्याची आवश्यकता आहे का ? होय, प्रत्येक फळकाढणीनंतर पालाश ची आवश्यकता असते कारण डाळिंबामध्ये फळकाढणीनंतर जास्तीत जास्त पालाश चा न्हास होतो त्यामुळे शाश्वत उत्पन्नासाठी त्याची आवश्यकता आहे. पालाशचा नजाप्रमाणे जमिनीच्या संरचनेमधून न्हास होत नाही व ते नाडास दुय्यम कालावधी पर्यंत उपलब्ध होते.
62.	फळाचा उत्तम दर्जा व साठवणूक कालावधीमध्ये सुधारणेसाठी पालाशचा उत्तम स्रोत कोणता ? सल्फेट ऑफ पोटॅश (K_2SO_4) हा डाळिंबाच्या फळाचा उत्तम दर्जा व साठवणूक कालावधीमध्ये सुधारणेसाठी उत्तम स्रोत आहे.
63.	सॅलिसायलिक अॅसिडचे डाळिंबमधील कार्य कोणते वे ते कोणत्या प्रमाणात व किती वेळा वापरले जातं ? सॅलिसायलिक अॅसिड हा नाडाच्या प्रतिकारक्षम महत्वाचा घटक असून तो नाडाच्या अनेक अंतरीक कार्यामध्ये सहभागी असतो. तो अनेक रोगांवर प्रतिकार क्षमता वाढवतो. डाळिंबामध्ये फक्त ४ वेळा ३००पी.पी.एम. (०.३ ग्रॅ./ली.) ची मात्रा ३०-४० दिवसाच्या अंतराने कळी निधण्यापासून द्यावे. जर जास्त मात्रा व अनेक वेळा दिली तर नाडाच्या दुसऱ्या अंतरीक कार्यामध्ये बाधा व जी नाडाच्या वाढीवर परिणाम करू शकते.
ैविक खते/जैविक सुजिकरण	
64.	जैविक खते ठिबक संचाद्वारे द्यावी का ? आणि देण्याची योग्य पद्धत कोणती ? जैविक खते/ जैविक मिश्रणे कधीही ठिबक संचाद्वारे देऊ नयेत. जैविक खतांमधील सुक्ष्मजीव बाजारामध्ये उपलब्ध असतात त्यांना सुप्त अवस्थेत फार काळ वापरासाठी साठवलेले

	<p>असते. ते सुक्ष्मजीव पूर्णपणे कुजलेल्या खतामध्ये मिसळावे आणि त्यांचा पापुलेशन काऊन्ट वाढवण्यासाठी ठेवावे व नंतर त्याचा वापर करावा. १ कि. किंवा १ लि. जैविक पूड १ टन पूर्णपणे कुजलेल्या खतामध्ये मिसळावे व पाण्याने थोडे ओलसर करून पॉलिथीन कव्हर ने १०-१५ सेंटीमीटर जाडीचा आवरण ठेवावे. खोदणी आणि आर्द्रता टिकवण्यासाठी आवश्यकतेनुसार पाणी द्यावे आणि १०-१५ दिवसांनी ते पिकाच्या मुळाभोवती मातीमध्ये वापरावे व पिकास पाणी द्यावे.</p>
65.	<p>जैविक खते आणि रासायनिक खते एकत्र देता येतात का ?</p> <p>वैजिक खते/मिश्रणे आणि रासायनिक खते/मिश्रणे एकत्र देऊ नये. जैविक खतांमध्ये जिवंत सुक्ष्मजीव असतात रासायनिक घटकांमुळे त्यांच्यावर परीणाम होऊन त्यांची कार्यक्षमता उलट परीणाम दिसू शकतात त्यामुळे जैविक खते रासायनिक खताच्या वापरानंतर २०-३० दिवसांनी द्यावेत.</p>
66.	<p>बाजारामधील कोणते जैविक मिश्रण डाळिंबाच्या योग्य वाढीसाठी उपलब्ध आहे ?</p> <p>जैविक मिश्रणामध्ये अरबसकुलमायकोरिझोमल बुरशी (AMF) बरोबर ग्लोमूस स्प्रे, अॅमोनियम फॉस्फेट, AN२७, ट्रायकोडॅमा आणि ट्रायकोडॅमा ह्यूजीयानम, पॅसिलोमायसिस लिलॅसिनस आणि व्हरटिसिलियम हे मातीतून देण्यास योग्य असून ते मर रोगास प्रतिकारक्षम असून नाडाच्या वाढीस योग्य असते. बॅसिलस सबटिलीस, सुडोमोनास फ्लुरेसेन्स, ट्रायकोडॅमा च्या फवारणीमुळे पानावरील वेगवेगळ्या रोगास अटकाव होतो. जैविक मिश्रणामध्ये सुक्ष्मजीवांची गणना Cout हा कमीत कमी १०⁷⁻⁸ CFU ग्रॅम किंवा मिली असावा तेव्हा त्याचा वापर करावा आणि खरेदी करताना तपासणी केलेले आणि योग्य साठवणूक केलेले घ्यावे.</p>
सिंचन	
67.	<p>डाळिंबाला पाणी देण्याची योग्य पद्धत कोणती आहे ?</p> <p>ठिबक सिंचन पहिल्या दोन वर्षांसाठी ठिबक सिंचनने एक लेटरल आणि दोन तोट्यांच्या (०.००-नाड) साहाय्याने पाणी द्यावे. तीन ते चार वर्षांच्या डाळिंब नाडासाठी ठिबक सिंचनने दोन लेटरल आणि चार तोट्यांच्या (प्रती नाड) साहाय्याने पाणी द्यावे. त्यापुढील नाडासाठी ठिबक सिंचनने दोन लेटरल नाडाच्या सावलीच्या खाली असाव्यात.</p>
68.	<p>नाडाच्या वाढीच्या वेगवेगळ्या स्थितीत किती पाणी द्यावे ?</p> <p>नाडाची पाणी आवश्यकता ही नाडाचे वय, फळाचे वजन, ऋतू आणि मातीचा प्रकार (काळ्या मातीला कमी आणि वाळूयुक्त मातीला जास्त पाणी लागते.) या घटकांवर अवलंबून असते. डाळिंब नाडाची पाणी आवश्यकता २ ते ५० लि./नाड/दिवस अशी असते. प्रश्न क्र. ६९ मध्ये योग्य पद्धतीने योग्य आवश्यकतेनुसार पाणी देण्याची पद्धत दिली आहे नाडाच्या आरामाच्या काळात जास्त प्रमाणात पाणी देणे टाळा. फळ व्यवस्थित तयार होईपर्यंत आणि फळ तोडणीच्या १ महिना अगोदरपर्यंत पाणी वाढवत जावे. त्यानंतर फळ तोडणीपर्यंत पाणी कमी करत जावे.</p>
69.	<p>नाडाची पाणी आवश्यकता समजण्याची सर्वात सोपी पद्धत कोणती आहे ?</p> <p>नाडाची पाणी आवश्यकता ही नाडाचे वय, फळाचे वजन, ऋतू आणि मातीचा प्रकार या घटकांवर अवलंबून असते. डाळिंब नाडाची पाणी आवश्यकता २ ते ५० लि./नाड/दिवस अशी असते. प्रश्न क्र. ६९ मध्ये योग्य पद्धतीने योग्य आवश्यकतेनुसार पाणी देण्याची पद्धत दिली आहे नाडाच्या आरामाच्या काळात जास्त प्रमाणात पाणी देणे टाळा. फळ व्यवस्थित तयार होईपर्यंत आणि फळ तोडणीच्या १ महिना अगोदरपर्यंत पाणी वाढवत जावे. त्यानंतर फळ तोडणीपर्यंत पाणी कमी करत जावे.</p> <p>1) नाडाला पाणी द्या. (१ तास)</p> <p>2) पाणी दिवशी (२४ तासांनंतर) १५-२० मिमी खोलीवरील माती हातात घ्या आणि माती दाबून पहा</p> <p>अ) जर माती मोकळी असेल आणि तिचा गोळा होत नसेल तर पाण्याची कमतरता आहे असे समजून पाणी द्या</p> <p>ब) जर मातीचा गोळा तयार होतो जमिनीवर फेकावा.</p> <ul style="list-style-type: none"> - जर गोळा जमिनीवर पडताच पूर्ण फुटून माती जमिनीवर पसरली तर दुसऱ्या दिवशी पाणी द्यावे. - जर गोळा जमिनीवर पडल्यानंतर ही तशाच स्वरूपात राहून माती थोड्याच प्रमाणात पसरली तर पाणी जास्त आहे असे समजावे आणि पाण्याची आवश्यकता नाही असे समजावे. असे सतत तपासून पहावे व योग्य वेळेनंतर बगीचाला योग्य प्रमाणात पाणी द्यावे.
70.	<p>ठिबक सिंचन पद्धतीत तोट्या ब्लॉक होऊन बंद का होतात ?</p> <p>तोट्या सहसा १) भौतिक कारण- वाळू आणि रेती अडकून २) जैविक कारण- बुरशी, जीवाणूंच्या वाढीमुळे ३) रासायनिक- खनिजाची लेटरलमध्ये साठणे. या कारणामुळे ब्लॉक होतात. पाण्यासोबत खत देण्याच्या पद्धतीमध्ये रासायनिक कारणामुळे (रसायनांचा पाण्यातील जास्त वापर) तोट्या बंद होतात आणि भूजल पाण्याचा वापर केल्यास खनिज प्रमाणामुळे रासायनिक कारणाने तोट्या बंद होतात.</p>
71.	<p>ब्लॉक होणे कसे थांबवता येईल ?</p> <p>जमिनीवरील पाण्याचा वापर केल्यास भौतिक आणि जैविक कारणाने तोट्या बंद होतात. त्यासाठी योग्य गाळण पद्धतीचा वापर करून स्वच्छ पाणीपुरवठा केल्यास भौतिक कारणाने होणारे लेटरल ब्लॉक टाळता येते. ब्रिचिंग पावडरचा वापर करून (क्लोरीनेशन) जैविक कारणाने होणारे लेटरल ब्लॉक टाळता येते. सल्फुरिक ॲसिड (ph-५) लेटरमध्ये सोडून रात्रभर तसेच सोडून दुसऱ्या दिवशी लेटरल धुवून घ्यावे. सिंचन पाण्याचा PH कमी करण्यासाठी आणि रासायनिक कारणाने होणारे लेटरल ब्लॉक टाळण्यासाठी ॲसिडचा वापर केला जातो. यामध्ये सायट्रिक ॲसिड, सल्फुरिक, हायड्रोक्लोरिक आणि फॉस्फोरिक ॲसिडचा वापर करता येऊ शकतो. ॲसिडच्या ४.५ हा PH लेटरल साफ करण्यास योग्य आहे. फळाची तोडणी नाल्यानंतर तोट्यांची, गाळणीची आणि लेटरलची स्वच्छता महिन्यातून एकदा करावी. ठिबक संचाची वापर क्षमता वाढविण्यासाठी आणि लेटरल ब्लॉक कमी करण्यासाठी रोज ठिबक संच १० मिनिटे चालू ठेवावा. (पावसाळा सुरु असला तरीही)</p>
रोग, आंतरिक बिघाड आणि किटक	
72.	<p>एखादे प्रभावी रसायन जे तेलकट डाग रोगाला नियंत्रणात ठेवते.</p> <p>तेलकट डाग रोगाला पूर्णपणे नियंत्रणात ठेवणारे एक रसायन उपलब्ध नाही. असे असले तरी एकात्मिक व्यवस्थापन म्हणजे आंतरमशागत, पोषणतत्वांचे व्यवस्थापन आणि पिक</p>

	<p>संरक्षण कायम राबविल्यास तेलकट डग रोग नियंत्रणात ठेवता येते. रा.डा.स.कें. च्या संकेतस्थळावर दिलेल्या (www.nrcpomgranete.org) एकात्मिक किड व रोग व्यवस्थापन कृती आराखडाचा उपयोग केल्यास पहिल्या वर्षी रोगाचा ५०-८०% पर्यंत प्रादुर्भाव कमी करता येतो आणि दुसऱ्या वर्षी ७०-१००% प्रादुर्भाव कमी करता येतो असे असले तरी प्रभावी रसायन जसे जिवाणूनाशक २ ब्रोमो २ नायट्रोप्रोपेन-१,३ डायोल (ब्रोनोपोल) हे ०.५ ग्रा./लि.; प्रतिजैविक स्ट्रेप्टोमायसीन सल्फेट १०% ट्रेट्रासायक्लीन हायड्रोक्लोराइड १०% हे ०.५ ग्रा./लि. कॉपर ऑक्सीक्लोराइड ५०% डब्ल्यू.पी. हे ३ ग्रा./लि., कॉपर हायड्रोक्साइड ७७% डब्ल्यू.पी. हे २ ग्रा./लि. आणि बोर्डेक्स मिश्रण ०.५-१% चा वापर करावा. आय.डी.आय.पी.एम. शेड्यूल मध्ये दिलेल्या प्रमाणे एका पाठोपाठ एक असा वरिल औषधांचा उपयोग करावा. ०.३ ग्रा./सेलिसिलीक आम्लचा फुलधारणा पुर्व १ महिनाच्या अंतराने द्यावे आणि सुक्ष्म अन्नद्रव्यांची फवारणी केल्याने नाडाची रोग प्रतिकार शक्ती वाढते. आणि फलोत्पादन व गुणवत्ता दोन्हीत वाढ होते.</p>
73.	<p>आयडीआयपीएम शेड्यूल हे फक्त तेलकट डग रोगग्रस्त बागांसाठीच आहे का ?</p> <p>सामान्यपणे आयडीआयपीएम शेड्यूल हे डाळिंबातील सर्वच किड व रोगांच्या व्यवस्थापनासाठी उपयोगी आहे ह्या शेड्यूलचा उपयोग रोगमुक्त फळांच्या उत्पादनासाठी कोणत्याही हंगामात होवू शकतो, शेतकऱ्यांनी फक्त स्ट्रेप्टोमायसीन सल्फेट १०% + ऑक्सीटेट्रासायक्लीन १०% आणि ब्रोनोपोल (२ ब्रोमो, २-नायट्रोप्रोपेन-१,३ डायोल) ही रसायने तेलकट डगमुक्त शेतात/क्षेत्रात वापरू नयेत.</p>
74.	<p>बऱ्याच फवारण्या केल्या नंतर देखील तेलकट डग नियंत्रणात का येत नाही ?</p> <p>जर शिफारस केलेल्या जिवाणूनाशकांच्या फवारण्या शिफारशी पेक्षा कमी माजेत केल्या तर त्या रोग नियंत्रणासाठी निष्क्रीय ठरतात. गरजेपेक्षा जास्त फवारण्या (दररोज एक दिवसाआड) ह्या तेलकट डग रोग वाढवतात; कारण जिवाणूनाशका शिवाय असलेली कमी माजेत केलेली फवारणी ही तेलकट डगाच्या जिवाणूला मारण्यात निष्क्रीय असते तसेच, अशा फवारणीतून जिवाणूच्या प्रजननासाठी आवश्यक तेवढे पाणी व आर्द्रता उपलब्ध होते त्यामुळे जिवाणू प्रसार आणि नव्या क्षेत्रात फैलाव मोठ्या प्रमाणात होतो; म्हणून तेलकट डग व्यवस्थापनासाठी गरजेपेक्षा जास्त फवारण्या करू नयेत, फवारण्या योग्य रसायनाने योग्य अंतरात कराव्यात.</p>
75.	<p>फवारण्या करतांना कोणत्या बाबी विचारात घ्याव्यात ?</p> <p>i) जास्त फवारण्या ह्या रोग वाढतात; म्हणून गरजेनुसार व शिफारस केलेल्या माजेतच फवारण्या कराव्यात.</p> <p>ii) कोणतेही फवारणी करण्याआधी रोगग्रस्त फळे तोडून नष्ट करावीत.</p> <p>iii) रोगग्रस्त फळे रोगाचा स्त्रोत असल्यामुळे, अशी फळे बागेत राहू देवू नयेत वा बागेजवळ टाकू नयेत अशी फळे खड्यात पुरून मातीने नाकावीत म्हणून ती बागेत टाकू नये.</p> <p>iv) (वातावरणानुसार) दोन फवारण्यातील अंतर हे ७-१४ दिवस असावे. बुरशीनाशके, किटकनाशके व सुक्ष्मअन्नद्रव्ये ही जिवाणूनाशकासोबत सहसंबंधानुसार $\times 0.5 \text{ to } 1.0$ मिश्रीत फवारणीमुळे साका निर्माण होवू नये किंवा नाडामध्ये अंतर्गत विकृति निर्माण होवू नये.</p> <p>v) रोगग्रस्त बागेत जेव्हा पावसानंतर पानांवरिल पृष्ठभाग वाळलेला असेल तेव्हा एक जास्तीची फवारणी अवश्य करावी.</p> <p>vi) फवारणी करतांना द्रावणामध्ये (पाऊस असो अथवा नसो) उच्च प्रतिके नॉन आयनिक स्टीकर स्प्रेडर मिसळावे. बोजे मिश्रणा सोबत स्टीकर स्प्रेडर मिसळू नये.</p> <p>vii) दररोज बोर्डो मिश्रण ताजे बनवावे व त्याच दिवशी फवारवे.</p> <p>viii) सर्गमिश्र द्रावण बनविताना रसायनांचे वेगळे विद्राव्य द्रावण बनवावे व ते एकूण प्रमाणात मिसळावे. द्रावणात साका तयार नाला तर समजावे की मिश्रणात मिसळलेली रसायने विसंगत आहेत किंवा सामु योग्य नाही.</p> <p>ix) चांगल्या परिणामांसाठी फवारणीच्या द्रावणाचा सामु $50-70$ टाकू.</p> <p>x) बऱ्याच कालावधीसाठी पाऊस नाही आला किंवा तेलकट डग रोग वाढत नसेल तर दोन फवारण्यातले $10-15$ टाकू $10-15$ टाकू $10-15$ टाकू.</p> <p>xi) स्ट्रेप्टोमायसीन मधील क्रियाशील घटक हे स्ट्रेप्टोमायसीन सल्फेट १०% + ऑक्सी टेट्रासायक्लीन १०% तसेच ब्रोनोपोलमध्ये सक्रीय घटक २ ब्रोमो, २ नायट्रोप्रोपेन-१,३ डायोल आहे. दोन्ही प्रकारची रसायने ही वेगवेगळ्या नावाने उपलब्ध आहेत, म्हणून त्यातील क्रियाशील घटक (ए. आय.) तपासून घ्यावे, जर कमी असेल त्याप्रमाणे मात्र वाढवून घ्यावी.</p> <p>xii) ज्या रसायनाच्या पॅकिंग वर त्याचा क्रियाशील घटक दिला नसेल तर ते रसायन खरेदी करू नये.</p>
76.	<p>तेल्या रोगाने प्रादुर्भावित फळे तोडली असता रोगाचा प्रादुर्भाव जास्त होतो. हे खर आहे का ?</p> <p>नाही, जर आपण प्रादुर्भावित फळे न तोडता फवारणी केल्यास अपेक्षित नियंत्रण/निकाल मिळत नाही. परंतु प्रत्येक फवारणी आगोदर प्रादुर्भावित फळे तोडून टाकल्यास नवीन फवारणी लागण चटकण लक्षात येते. कदाचित त्यामुळे आपल्याला फळे तोडल्यामुळे $0.5-1.0$ टाकू $10-15$ टाकू $10-15$ टाकू.</p>
77.	<p>तेल्या रोगामुळे पाठिमागच्या २-३ वर्षांत आम्ही बाग धेऊ शकला नाही. त्याचबरोबर फांद्यावर कॅंकरचाही प्रादुर्भाव आहे. आता या रोगांचे निदान शक्य आहे का नसेल तर आम्ही बाग काढून टाकू का ?</p> <p>बाग काढायची काही आवश्यकता नाही. तेल्या रोगाचा प्रादुर्भाव फक्त ज्या ठिकाणी सुरवार नाली त्याच्या भोवतालीच राहते. तो जिवाणूनाडाच्या आतून प्रसार होत नाही. तो अंतःप्रवाही रोग नाही (systemic) तो नाडाच्या अंतर्गत भागात नसल्यामुळे एकात्मिक रोग व किड नियंत्रण पद्धतीद्वारे नाडे निरोगी करता येतील व चांगले उत्पादनही मिळेल अशी बरेच शेतकरी आहेत ज्यांच्या बागेत कॅंकर चा प्रादुर्भाव असतानाही चांगले उत्पादन घेतात.</p>
78.	<p>तेल्या रोगाच्या नियंत्रणासाठी कायमस्वरूपी उपाय आहे का ?</p> <p>रोग-प्रतिबंधक जातीचा रोप शोधून त्यांचा वापर करणे हाच दिर्घकाल नियंत्रणाचा पर्याय आहे. सध्या स्थितीत अशी कोणतीच वाण उपलब्ध नाही. एकात्मिक रोग व किड नियंत्रण पद्धतीचा अवलंब करून १०-१००% नियंत्रण करता येते. सध्यास्थितीत हा एकच चांगला पर्याय आहे.</p>
79.	<p>आतापर्यंत राष्ट्रीय डाळिंब संशोधन केंद्राने तेल्यारोगासाठी प्रतिबंधीत वाणाचा शोध का नाही लावला ?</p> <p>संबंधीत कामासाठी NRCP ने आतापर्यंत डाळिंबाच्या उपलब्ध असलेल्या सगळ्या वाणांची व विकसित केलेल्या संकरित वाणांची चाचणी केली परंतु कमी-जास्त प्रमाणात सर्व वाणांवर तेल्याचा प्रादुर्भाव येतो. आणखी सांगायचं नाल्यास तेल्याचा प्रादुर्भाव कमी त्या वाणांवर येतो ज्यांची बाजार किंमत कमी आहे (कमी वजनाची फळे, चविला निकृष्ट, कठिण बिया, अनाकशक रंग) त्यामुळे आम्ही सध्या जनुकिय पातळीवर काम करत असून हा महत्वाचा अडथळा पार करण्याची प्रयत्न करत आहोत कि ज्यामुळे आपण तेल्या प्रतिबंधीत वाण चांगल्या गुणांसह व चांगल्या बाजार किंमत असलेला तयार करू.</p>
80.	<p>तेलकट डग रोगाच्या पीठिकाणास हवामान कशा प्रकारचे असायला हवे ?</p> <p>सकाळी १० ते ४ या वेळेत असणारे तापमान व आर्द्रता यांचा खुप मोठा प्रभाव तेल्या रोगावर पडतो. हवामानातील सापेक्ष आर्द्रता ३०% पेक्षा जास्त नाल्यास रोगाची लागण होण्यास सुरुवात होते व तो ५०% पेक्षा जास्त नाल्यास जास्त जोमाने वाढ होते. ज्यावेळी तापमान $25-35^{\circ}\text{C}$ च्या दरम्यान असेल तर ०.१मी.मी. पाऊस किंवा फवारणी रोगाच्या वाढीसाठी लागणाऱ्या पाण्याची गरज भागवते. ३.५ किमी/तास वाऱ्याच्या वेग व सोबत पाऊस नव्या ठिकाणी प्रादुर्भाव करण्यास कारणीभूत ठरतो. तापमान 20°C पेक्षा कमी व 35°C पेक्षा जास्त व सापेक्ष आर्द्रता ३०% जास्त काळासाठी असल्या रोगाचा प्रादुर्भाव कमी आढळून येतो.</p>
81.	<p>तेलकट डग रोगाचा उपग्रहीत पोषक अन्नद्रव्याचा काही संबंध आहे का ?</p>

	<p>होय. -नाडाला संतूलित पोषक अन्नद्रव्याची अत्यंत गरज असते, फक्त तेल्या रोगासाठीच नाही इतर रोग आणि अंतर्गत विकृतीसाठी उपयुक्त आहे. योग्य प्रमाणात जर Cl, Mg, Fe आणि Mn, Cu, या पोषक तत्वांचा वापर केला तर तेलकट डाग रोगाची प्रखरता कमी होते. N आणि K चा जास्त वापर रोगाची प्रखरता वाढवते.</p>
82.	<p>तेलकट डाग रोगापासुन बाग मुक्त ठेतण्यासाठी काय उपाययोजना आहेत ?</p> <p>i) लागवडीसाठी खाजीच्या रोगमुक्त रोपाची निवड करावी. ii) लागवड नेहमी पावसानंतरच करावी पावसाळ्यापूर्वी करू नये. iii) शिफारशी नुसार योग्यवेळी व योग्य प्रमाणात सेंद्रीय व रासायनिक खतांचा वापर करावा. लागवडीपासुन दोन वर्षांपर्यंत आणि पहिल्या तोडणीपर्यंत सेंद्रीय खतांचा वापर करावा आणि रासायनिक खतांचा वापर टाळावा. iv) बागेची स्वच्छता राखावी. v) रोगग्रस्त बागेमधील व्यक्तिचा प्रवेश छाटणी किंवा इतरज कामासाठी टाळावा. vi) पहिले पिक घेण्यापूर्वी -नाडाची कमीत कमी दोन वर्षे चांगली वाढ -नाडाची संख्या निश्चित करावी. vii) एकाच -नाडावर जास्त फळ घेवू नये, -नाडाचे वय व घेर लक्षात घेवून फळांची संख्या निश्चित करावी. viii) काढणीनंतर लगेच पिकाला सेंद्रीय खते, सूक्ष्म अन्नद्रव्ये, पालाश आणि स्फुरद देवून पुर्ण विश्रांती द्यावी आणि कमीत-कमी पाणी द्यावे. ix) बागेच्या जवळची रोगट बाग नष्ट करावी/काढून टाकावी. x) फळधारणेवेळी पिकाच्या विश्रांतीवेळी, पावसानंतर, वर्षभर रोगप्रतिबंधक औषधाचा वापर करावा. xi) बोर्डो मिश्रण (०.५ ते १%) हे जिवाणूनाशक व बुरशीनाशक असुन, मिश्रण ताजे बनवून घ्यावे. xii) अनावश्यक फवारणी करू नका, शुद्ध रसायनाची निवड करा. xiii) तेलकट डाग रोग नसलेल्या भागात किंवा बागेत स्ट्रेप्टोसायक्लिनचा (स्ट्रेप्टोमायसिन सल्फेट ९०% + टेट्रासायक्लीन १०%) उपयोग करू नये.</p>
83.	<p>एकदा तेलकट डाग रोग बागेत आढळल्यानंतर त्यांच्या नियंत्रणासाठी महत्त्वाच्या प्रमुख उपाययोजना काय आहेत ?</p> <p>१. रोग आढळल्यास पीक पध्दतीमध्ये बदल करुन तो हस्त २०१० ii/ २०१० ii-0 ००० २. पिकाला पुर्ण विश्रांती द्यावी. ३. तुमच्या भागामध्ये एक बहार संकल्पना वापरुन, समुह पध्दतीने व्यवस्थापन करा. ४. रोगग्रसीत बाग काढून नष्ट करावी. ५. बागेची स्वच्छता राखावी. ६. शिफारशीनुसार सेंद्रीय व रासायनिक खते वेळेवर व योग्य प्रमाणात द्यावी, सेंद्रीय खतांचा भरपूर वापर करावा. ७. शिफारस केल्यानुसार आवश्यक फवारणी वर्षभर करावी. (फळधारणा, सुप्तावस्था, पावसानंतर) अनावश्यक फवारणी करू नका. खाजी करुन रसायनाचा वापर करा. ८. ज्यामध्ये क्रियाशिल घटकाची टक्केवारी किंवा क्रियाशिल घटकाची संपूर्ण माहिती टक्केवारी मधे दिली † आढळ</p>
84.	<p>तेलकट डाग रोगाच्या जिवाणूसाठी दूसरा कोणता होस्ट आहे का ?</p> <p>नाही, तेलकट डाग रोगाच्या जिवाणू (नॅथोमोनास अॅक्सोनोपोडिस पी.वी. पुनिकी) साठी दुसरा कोणताही होस्ट नाही. काहीनी निम -नाडाला होस्ट मानले पण तो दूस-न्या जिवाणूमुळे होतो.</p>
85.	<p>तेलकट डाग हा रोग फक्त जिवाणूमुळेच होतो की याला दुसरे सुक्ष्मजीव कारणीभूत आहेत ?</p> <p>तेलकट डाग हा रोग फक्त आणि फक्त नॅथोमोनास अॅक्सोनोपोडिस पी.वी पुनिकी ह्याच जिवाणूमुळे होतो. दुस-न्या कोणत्याही सुक्ष्मजीवाचा यात समावेश होत नाही.</p>
86.	<p>तेलकट डाग हा रोग आपण सुरवातीला कसा ओळखावा ?</p> <p>सुरवातीला पानाच्या खालच्या भागावर लहान आकाराचे तेलकट डाग दिसतात, प्रकाशाविरुद्ध बघितल्यास स्पष्ट दिसतात. फळांवर सुरवातीला फळांच्या पृष्ठभागावर पानथळ तेलकट डाग असे लक्षणे दिसतात. फांद्यावर, करड्या, तपकिरी रंगाचे ठीपके फांदीच्या डोळ्याजवळ, ब-याचदा, कोवळ्या फांद्या/नविन पालवी वर आढळतात. कालांतराने ते डाग काळसर तांबूस/तपकिरी होवून खाचे सारखे व्रण निर्माण करतात. खाजीसाठी जवळच्या प्रयोगशाळेत श्रवणद्रव चाचणी द्वारे लगेच प्रमाणित करता येते. फळीमुळे तेलकट डाग पाण्याचे थेंब टाकून बोटाने रगळल्यास चिकट वाटतात.</p>
87.	<p>एकदा -नाडाला रोगाची लागण -नाल्यानंतर किती दिवसांनी रोगाची लक्षणे दिसतात ?</p> <p>नविन बागामध्ये लागवडीसाठी वापरलेल्या रोपांमध्ये जिवाणूचे संक्रमण असेल (सुप्तावस्थेतील डोळा/अॅक्सोन हे बुरशिये वाहक आहे) तर हवामानानुसार ५ते७ महिन्याने वेगवेगळ्या -नाडाच्या डोळ्याजवळ काळसर होते. सामान्यतः रोगग्रस्त बागेमध्ये पानावर, फळावर नविन रोगाची लागण ४ ते ५ दिवसांनी होते. जेव्हा पावसाचे किंवा फवारणीचे पाणी उपलब्ध असते.</p>
88.	<p>नविन रोगराईत डाळिंब बागेच्या निर्यातीसाठी कोण कोणत्या गोष्टीची काळजी घ्यावी लागते ?</p> <p>रोपण सामग्री रोगरहित भांगातून/बागीच्यातून आणावी. नियमीतपणे रोगाचे संक्रमण होऊ नये यासाठी बागेची देखरेख करित रहावी. याचे कारण प्र.क्र. ३ मध्ये दिलेली आहे. रोगग्रस्त -नाडे लगेच उपटून, जाळून नष्ट करावे. प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणुन लगेच स्ट्रेप्टोसायक्लिन (०.५ ग्रॅ./लि.) + कॉपर ऑक्सीक्लोराईड (२.५ ग्रॅ./लि.) आळीपाळीने बोर्डो मिश्रणा (०.५%) १० ते १५ दिवसांच्या अंतराने किंवा पावसानंतर लगेच फवारणी करावी.</p>
89.	<p>तेलकट डाग हा रोग हवेद्वारे पसरतो का किती काळ हा हवेत राहू शकतो ?</p> <p>तेल्या हा रोग हवेमुळे पसरतो जर वादळी पाऊस व हवेत जास्त आर्द्रता असेल. शुष्क वातावरणात जीवाणू मरतात. सामान्यतः हवेद्वारे जिवाणू कमी प्रवास करुन शेजारी -नाडांना संक्रमित करतात. मात्र वादळी पावसामधे दूर अंतरापर्यंत जिवाणू पसरतात.</p>
90.	<p>कोण-कोणत्या पध्दतीने हा रोग पसरतो ?</p> <p>रोगग्रस्त लागवडीचे साहित्य, रोगग्रस्त -नाडांशी संपर्क, पाऊस फवारणी, पावसासह वाऱ्यामुळे, रोगग्रस्त वापराचे साहित्य, किटकांचे विचरण, बागीच्या हाताळणारा व्यक्ती इत्यादी.</p>

91.	काय तेल्या रोगाचे जिवाणू जमिनीमध्ये असतात का? जर होय तर किती दिवसांपर्यंत जमिन जिवाणूची वाहक बनू शकते ?
	तेलकट डाग रोगाचे जिवाणू रोगग्रस्त नाडाच्या खाली मातीत किंवा संक्रमण नालेल्या नाडाच्या अवशेषामध्ये असतात, परंतु ३० दिवसांपेक्षा जास्त दिवस जिवंत राहू शकत नाही. एकदा का नाडाच्या अवशेषांचे विघटन नाले, तर जमिन रोग पसरविण्यासाठी महत्वाची नाही.
92.	०-याकडे तेलकट डाग रोगग्रस्त बाग आहे, मला ती बाग काढून नविन बागेची लागवड करायची आहे, जूनी बाग काढल्यानंतर किती दिवसांनी नविन बागेची लागवड काढू ?
	वरील (प्र.क्र.१२) उत्तरामध्ये सांगितल्याप्रमाणे, सर्व नाडाचे जमिनीतील अवशेषांचे विघटन नाल्यानंतर दोन महिन्यांनी नविन लागवड करू शकता. बागेतील नाडांचे पूर्ण अवशेष विघटन: संक्रमित फळे, पाने, फुले, फांद्या जमा करून नष्ट कराव्यात कारण त्यांचे लवकर विघटन होत नाही. जमीनीला दंताळ्याने अनेकवेळा उलटा-पालट करून सुर्यप्रकाश मिळू द्या. यासाठी उन्हाळ्याचे किंवा वर्षातील उष्णतेचे दिवस चांगले आहेत. त्यानंतर त्यामधे हिरवळीचे खत लावा. उदा. धेंचा, ताग इत्यादी. पावसाळ्यापूर्वी (५० ते ६० दिवस) नागरणी करून पावसाळ्यानंतर जमिनिची आर्द्रता जास्त व दिवसांचे तापमान कमी असल्याने नविन पिकाची लागवड केल्यास चांगली व निरोगी बाग तयार होते.
93.	कांठेरीकम (शेतकरी यांना प्लेगसुध्दा म्हणतात) कुजचे नियंत्रण अशक्य आहे का ?
	रोगाचा प्रादुर्भाव अति उष्णता व अति आर्द्रता असलेल्या स्थितीमध्ये होतो आणि प्रभावी नुकसान होते. संक्रमित फळे काढून बागेच्या जवळपास इतरत्र न टाकता जमा करून नष्ट करावी किंवा जाळून टाकूना सात दिवसांच्या अंतराने i) ट्रायसायक्ला-मोल १८% + मॅनकासेब ६२% डब्ल्यू.पी. २.५-३ ग्रॅ./लि. ii) प्रॉपिकोनो-१ १ × ०.००५/५० + क्लोरॉथॅलोनील ७५% डब्ल्यू.पी. २ ग्रॅ./लि. प्रतिबंधित उपाय म्हणून फुलो-याच्या आधिपासून एक प्रवाही व एक अर्तप्रवाही बुरशीनाशकाची महिन्याला फवारणी करावी. जर टाचणीच्या आकाराचे छिद्र असेल तर फळ कुजण्यासाठी मुख्य कारण रस शोषणारा पतंग आहे. त्याचे व्यवस्थापन करावे.
94.	फळधारणे वेळी फळ कुज कोलेटोट्रायकम किंवा फायटोथेरा यापैकी कशासुद्धे नाली फरक कसा ओळखावा व त्यावर उपाय काय ?
	कोलेटोट्रायकमजन्य (अन्थाक्रॉनॉज) कुज ही अत्यंत तिव्र नसते. पण मऊ लागद्यासारखा असतो. हा लवकर २-३ दिवसात पूर्ण फळावर पसरतो. रोग वाढत गेल्यावर पांढरा बुरशी अंशतः किंवा पूर्णपणे मरतात:
95.	मर रोग येण्याचे कारण काय ?
	मर रोगाचे मुख्य कारण म्हणजे सेरेंटोसिस्टीस फिम्रिआटा नावाची बुरशी त्याचबरोबर फ्यूजारियम, राय-नोक्टोनिया, स्कलेरोशियम, मॅक्रोफॉमिना, फायटोथेरा, यामुळे देखील होतो. काही ठिकाणी मुरमाड जमिनीत मेलेंडोगायनी इनकगनाटा नावाच्या सुजकृमीमुळे मर रोग उदभवतो. याव्यतिरीक्त शॉट होल बोरर ह्या किडीच्या प्रादुर्भावाने सेरेंटोसिस्टीस फिम्रिआटा बुरशीच्या प्रादुर्भावाने मर रोग येतो. स्टेम बोररच्या प्रादुर्भावाने देखील नाडे अंशतः किंवा पूर्णपणे मरतात याशिवाय पाण्याच्या कमतरतेमुळे देखील अंशतः किंवा पूर्णपणे मरतात:
96.	कोणालाही सहजासहजी मर रोगाचे व्यवस्थापन करता येते का ?
	मर रोग हा बुरशी पासून नाला असेल आणि त्याची सुरुवात किंवा प्रादुर्भाव २५.३०% पेक्षा जास्त नाडांच्या बुंध्याला नाला असेल तर त्या नाडांना रासायनिक उपचारांनी वाचवता येत नाही. रोगप्रतिबंधक उपाय जसे की खाज्जीशीर (आन्वासक) जैविकखते प्रत्येकी ६ महिने वापरणे योग्य आहे.
97.	मर रोग व्यवस्थापन पद्धतीसाठी कितीचे पॅकेज आहे ?
	मर रोग टाळण्यासाठी किंवा समरयेवर नियंत्रण आणण्यासाठी योग्य निरीक्षणबरोबरच योग्य व्यवस्थापन पद्धतीची आवश्यकता आहे. मर रोगाच्या तपशीलवार सल्ल्यासाठी पुढील लिंक चे अनुसरण करा. http://www.nrcpomgranate.org/Docs/Documents/3wilt .
98.	जेव्हा मी मर रोगग्रस्त नाडे काढून टाकली तेव्हा मला जास्तीत जास्त प्रादुर्भाव प्रस्त दिसली मर रोगग्रस्त नाडे काढून टाकली तर मर रोगाचा प्रादुर्भाव वाढतो असे काही लोक सांगतात हे खरे आहे का ?
	नाही, हे बरोबर नाही. जर आपण मर रोगग्रस्त नाडे काढली नसून त्यांची काळजी घेतली तर मोठ्या प्रमाणात मर रोगग्रस्त नाडे दिसतील. मर रोगग्रस्त वाळलेली नाडे काढावित आणि जाळावीत; बागेत ती बड्या करून पुरू नयेत. मेलेंडोगायनी नाड्यामध्ये बरेच वर्ष त्याचे जंतु जिवंत राहतात आणि वारा व पाऊस यांमार्फत रोगग्रस्त माती आणि प्रादुर्भाव वाढतो यातून प्रसार संपुर्ण बागेमध्ये होतो.
99.	फळातील रस शोषणाऱ्या पतंगाचे नियंत्रण करण्यासाठी सर्वसामान्यपणे कसे करावे आणि सुर्यास्तानंतर त्याला कसे मारावे ?
	शोषणाऱ्या पतंगाला एक महत्वाचा उपाय म्हणजे फळांना बटर पेपर किंवा पॉलीप्रोपायलिन नॉन ओव्हन बॅग वापरणे.
100.	बॅर्गीचे फायदे काय आहेत ?
	फळांचा रंग आणि त्याची गुणवत्ता बॅर्गिंगमुळे वाढते आणि फळातील रस शोषणारा पतंग आणि फळ पोखणारी अळी या पासून संरक्षण मिळते, जर बॅर्गींग योग्य वेळी आणि फळांचा वाढीच्या काळात लावण्यात आली तर फळातील रस शोषणारा पतंग आणि फळ पोखणारी अळी या पासून संरक्षण मिळते.
101.	कोणत्या प्रकारच्या पिशव्या (बॅग) वापरायला हव्या व त्याची प्रती बॅग किंमत किती ?
	नॉन ओवन पॉलीप्रोपीलिन ने विणलेल्या आणि बटर पेपर बॅग सर्वोत्तम आहे. त्याची किंमत ५०-६० टाळे १०-१५ टाळे.
102.	बॅर्गींगसाठी काय शिफारशी आहेत ?
	गरज असेल तरच पिशव्यांचा वापर करावा. फ्रुट सुकिंग मॉथसाठी आढळल्याबरोबर सामान्यतः आगरस्ट्या शेवटी किंवा सप्टेंबर सनस्कॉलडसाठी सुरवातीपासूनच फळ लिंबाच्या आकाराचे नाले म्हणजे फेब्रुवारी ते मे मध्ये बॅर्गींग करण्यापूर्वी किटकनाशक व बुरशीनाशकाचा फवारणी करावी. पावसाळ्यात आणि तेल्या असल्यास बॅर्गींग करू नये त्यामुळे बागीच्यामध्ये मिलिबग व कुजण्याची लागण होते. बॅर्गींग केलेली फळे, तेल्या, गलण, मिलीबग प्रवण असू शकतात.
103.	काय बोर्डेक्स मिश्रण इतर किटनाशक, सुक्ष्म अन्नद्रव्य, बुरशीनाशकाबरोबर मिश्रीत करता येतात ?
	नाही, याची शिफारस केली गेलेली नाही. कारण त्यामुळे त्याची गुणवत्ता नष्ट होते.
104.	बोर्डोमिश्रण आणि बोर्डेक्स पेस्ट कसे तयार करावे ?
	साहित्य :

मोरचूद (कॉपर सल्फेट), कळीचा चुना (कॅल्शियम ऑक्साईड) किंवा हायड्रेट लाईम (कॅल्शियम हायड्रॉक्साईड), तागाचे पोते, गाळण्यासाठी कापड, मिश्रण बनवण्यासाठी भांडे (लाकडी, मातीची), लाकडी काठी.

†) घटक :

रसायन	प्रमाण
(कॉपर) (CuSO ₄ . 5H ₂ O)	१ कि.
कळीचा चुना/कॅल्शियम ऑक्साईड (CaO)	300-४०० ग्रॅ.
कॅल्शियम हायड्रॉक्साईड Ca(OH) ₂	शुद्धतेनुसार
पाणी	100 ली
०.५% चे बोर्डोमिश्रण तयार करण्यासाठी कॉपर सल्फेट व चुन्याची अर्धी मात्रा करावी.	

ब) बनवण्याची पध्दत

- मोरचूद राजभर पाण्यामध्ये (अर्धप्रमाण) विरघळण्यासाठी ठेवा. (तागाच्या पोत्यात भरून ठेवल्यास विरघळण्यास मदत होते.)
- शिल्लक राहिलेल्या अर्ध्या पाण्यामध्ये कळीचा चुना भिजवून ठेवा. ते द्रावण कापडातून गाळून घ्या. कळीचा चुना नसल्यास साधा हायड्रेट लाईमचा वापर करता येतो.
- हे दोन्ही द्रावण गाळून घेऊन तिसऱ्या भांड्यातचाळत ओता किंवा त्यास सतत लाकडी काठीने ढवळा.
- यामुळे चांगले विरघळलेले व एकजीव मिश्रण नालेले द्रावण तयार होते.

क) बोर्डोमिश्रणाची चाचणी

- लोखंडासोबत चाचणी-** मोरचूद हे विषारी असून त्याचे मिश्रणात गरजेपेक्षा जास्त प्रमाण वाढल्यास पिकांना हानिकारक ठरते. यास्तव बोर्डोमिश्रणामधे त्याचे प्रमाण व्यवस्थित ठेवावे. ही चाचणी घेण्यासाठी लोखंडी खिळा किंवा चाकू द्रावणाच्या वरच्या थरात काही मिनिटे बुडवून ठेवा. खिळ्यावर अथवा चाकूवर विटकरी लाल रंग किंवा जंग आढळून आल्याद्वारांमध्ये मोरचूदाचे प्रमाण जास्त आहे असे समजावे. अशा परिस्थितीत द्रावणामध्ये थोडा थोडा चुना टाकावा व ढवळावे. खिळ्यावरचा चाकूवर लाल रंग न आल्यास मिश्रण व्यवस्थित बनल्याचे समजावे.
- विरल चांगल्या गुणवत्तेचा खिळ्यात ठेवण्याजोगा पेन सारखा पीएच मीटर वापरा आणि द्रावण सामु ७ पीएच ला तपासा. जर रंग ७ सामुच्या खालील रंग दाखवत असेल तर द्रावणात चुना ओलावा आणि जर सामु ७ वरिल रंग दाखवत असेल तर त्यात मोरचूद (कॉपरसल्फेट) ओतावे व तो सामु ७ पर्यंत आणावा.**

ड) लक्षात ठेवा:

- मिश्रण तयार केल्यानंतर लगेचच उपयोगात आणावे.
- मोरचूदचे द्रावण तयार करतांना लोखंडाचे किंवा जंगलेले भांडे वापरू नये.
- यासाठी प्लास्टीकचा ड्रम किंवा लाकडी/मातीचे भांडे वापरावे.
- बोर्डोमिश्रण इतर कोणत्याही किटकनाशकासोबत किंवा रसायनासोबत मिसळू नये.
- नेहमी द्रावण फवारणीच्या टाकीत ओतण्याआधी चाळणीद्वारे गाळून घ्यावे.

II) 10% बोर्डोमिश्रणाची पेस्ट

१०% बोर्डोमिश्रणाची पेस्ट बनवतांना १ किलो कॉपर सल्फेट व १ किलो (विद्राव्य चुना) हायड्रेट लाईम १० लि. पाणी घ्यावे आणि विरल प्रमाणे कृती करावी. फक्त १०% पेस्ट बनवतांना सामु तपासण्याची गरज नाही किंवा लोखंड चाचणीची गरज नाही.

105. उष्ण आणि शुष्क महिन्यांमध्ये कॉपर २०००नाशकाचा वापर करू शकतो ?

पाण्याची उपलब्धता असेल आणि सायंकाळच्या वेळी, शिफारशीनुसार महिन्यात फक्त दोनच वेळा उपयोग करावा या महिन्यात जास्त वापर केल्यास नांडांमध्ये कमजोरपणा येते.

106. कोणत्या कारणामुळे फळे तडकतात व त्याचे उपाय काय ?

जैविक व अजैविक कारणामुळे फळे तडकतात, मुख्य कारण अजैविक, अचानक नालेल्या वातावरणात बदल, जमीनीची अर्द्रता, आकस्मीत पाऊस यामुळे फळे तडकतात त्यावर उपाय आहेत.

- बोरीक अॅसिडची ०.२५% प्रमाणे फुलधारणा सुरु नाल्यापासून एक महिन्याच्या अंतराने तिन वेळा करावी.
- जमिनिच्या पी.एच. नुसार ५००-७०० ग्रॅम/हेक्टर ०.१% अॅसिड
- जमीनीवर प्लॅस्टीक किंवा पाला पाचोळ्याचे आच्छादन द्यावे.
- फळधारणेवेळी जमिनिमधील आद्रता मधील चढ-उतार नियमित करावी.

107. संप्रेरक (Cofactor) फुटणे (Cofactor) ?
इजीप्तच्या काही कामगारांच्या अहवालानुसार पूर्ण फुलोऱ्यानंतर पॅक्लो बुद्रासोन 300 पी.पी.एम. (०.३ग्रॅ./ली.) किंवा जि.ए. 80 (०.०८ग्रॅ./लि.) चे दोन फवारण्या २ऱ्या आणि ८ आठवड्यात केल्या तर बऱ्याच प्रमाणात फळ फुटणे थांबू शकते.
108. पक्ष्यांमुळे होणाऱ्या नुकसानीवर कशी रोकू लागू शकतो ?
फळांना पॉलीप्रोपेलिन बॅगचे आवरण द्यावे किंवा नाडाला नेट ने लावावे.
प्रक्रिया
109. डाळिंब साठवण ठेवण्याच्या सर्वोत्कृष्ट अटी काय आहेत \
> 0-5°C (32-41°F) ममान आणि ९०-९५ % + 0.01-0.05% CO ₂
110. डाळिंबापासून प्रक्रिया करून तयार केलेले वेगवेगळे उत्पादने कोणती \
ज्यूस, आर.टी.एस बियांपासून बनवलेले तेल, सालीपासून बनवलेली पावडर इ. उत्पादने डाळिंबावर प्रक्रिया करून तयार केली जाऊ शकतात.
111. ज्यूस प्रक्रियेसाठी फळाचे कोणते गुण योग्य असतात \
ग्रेड II आणि III ची फळे रस प्रक्रिया करण्यासाठी वापरले जातात.
112. १ ली. रस काढण्यासाठी किती फळे आवश्यक असतात \
भगवा जातीचे २.५ किलो डाळिंब १ ली. रस काढण्यासाठी आवश्यक आहेत.
113. कोणते डाळिंब पाणी टंचाईमुळे (Water stress) मी त्यापासून अनारदाना / रस तयार करू शकतो का \
दारु, आमली सारख्या अति आंबट वाणांना अनारदाना प्रक्रीयेसाठी निवडले पाहिजे. भगवा किंवा इतर वाणांत आंबटपणा कमी असल्यामुळे अनारदाना बनवू शकत नाही. मात्र रस काढू शकतो.
114. > 0.01% आधारित रस आणि आर टी एस विकास पॅकेजिंग आणि स्टोरेज लघू युनिट स्थापना खर्च किती असेल \
क्षमता १०० ली./ तास रस प्रोसेसिंग युनिट अंदाजे ५०-६० लाख रुपये गुंतवणूक केली जाऊ शकते.
115. कोणते उत्पादन गाव पातळीवर किमान गुंतवणूक डाळिंबाच्या कॉटेज प्रमाणात प्रक्रिया सर्वात योग्य होईल \
> 0.01% आधारित आर टी एस पेय कमी गुंतवणूक कॉटेज प्रमाणात प्रक्रिया केली जाऊ शकते.
निर्यात
116. मी निर्यात गुणवत्ता युक्त डाळिंब उत्पादन कसे करू शकतो \
निर्यात गुणवत्ता डाळिंब आपण ट्रेसिबिलिटी/ हॉरटीनेट अंतर्गत त्यांच्या वेबसाइटवर APEDA यांनी घालून दिलेल्या उपलब्ध नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे.
117. > 0.01% निर्यातीची नोंदणी प्रक्रिया काय आहे \
आपण राज्य फळबाग/कृषी विभाग द्वारे नोंदणी आणि नियम http://traceability.apeda.gov.in/hortinet APEDA वेबसाइट उपलब्ध अनुसरण करणे आवश्यक आहे.
प्रशिक्षण आणि तंत्र-गानाचा प्रसार
118. रा.डा.सं.कें. हे शेतकरी अधिकारी आणि शेतकरी कामगार यांना डाळिंब लागवडीसाठी प्रशिक्षण देऊ शकते का \
रा.डा.सं.कें. शेतकरी, राज्य कृषी अधिकारी व इतर स्वयंसेवी संस्था विविध गट डाळिंब लागवड वर ४-५ दिवस प्रशिक्षण देत असते. यांना स्वीकार बोर्डिंग निवास शुल्क व प्रशिक्षण फी शुल्क प्रशिक्षणार्थी करावा लागेल. आपण एक शुल्क प्रशिक्षणार्थी यांनी प्रायोजक करावा लागेल. आपण एक गट एक प्रतिनिधी म्हणून शेतकी संघाची माहिती, आणि प्रशिक्षणाचा विषय यांच्या संक्षिप्त माहितीसह संचालक रा.डा.सं.कें. त्यांना एक पत्र लिहू शकता. शेतकी संस्था, कृ.वि.के, आत्मा, राज्य सहकारी कर्मचारी हे शेतकऱ्यांचे संघाचे प्रशिक्षणासाठी प्रायोजन करू शकतात.
119. मी व्यावसायिक पातळीवर डाळिंबाची प्रक्रिया उत्पादने निर्माण करण्यासाठी प्रशिक्षण मिळवू शकतो का ?
होय आपण डाळिंब प्रक्रियेवर सर्व प्रशिक्षण मिळवू शकता. यासाठी प्र.क्र. ११८ च्या अन्तर्गत दिलेली प्रक्रिया पूर्ण करा.
120. वरिल प्रश्नांव्यतिरिक्त प्रश्न विचारण्यासाठी इंग्रजी FAQ मधील उत्तराच्या submit button चा उपयोग क, करा